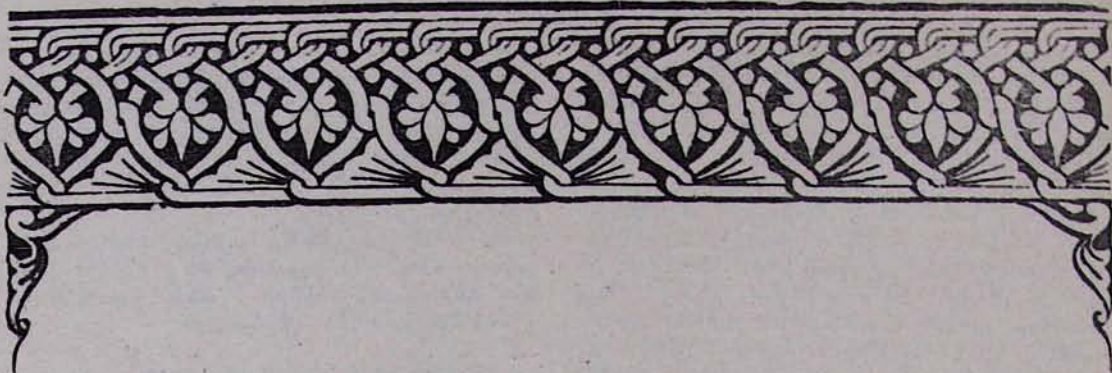

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԹՈՍՅԱՆ

(Բանասիրական գիտությունների թեկնածու)

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Վերջին հարյուրամյակում պատմա-համեմատական մեթոդի օտար թե հայրենի ներկայացուցիչների ուսումնասիրությունները ամենայն գիտականությամբ և մեկընդմիշտ ապացուցել են, որ հայոց լեզուն անառակելիորեն պատկանում է մի լեզվաընտանիքի, որ ընդունված է կոչել հնդեվրոպական: Լեզուների ցեղակցությունը պարզող շատ ստույգ միջոցներ են կիրառվում. այսպես՝ եթե տարբեր լեզուների մեջ կան նույնիմաստ ոչ փոխառյալ բառեր, որոնք ցեղակից լեզուների կրած պատմական հնչյունափոխությունների վերլուծությամբ հանգում են նույն ընդհանուր նախաձևի, ապա այդ լեզուները գալիս են մեկ ընդհանուր լեզվահիմքից: Բացի դրանից, որևէ լեզվի համար վերջինիս ցեղակցության խնդիրը պարզելու իմաստով առավել կարևորություն են ներկայացնում լեզվի բառային հիմնական ֆոնդի առավել հաճախ օգտագործվող բառերը (դերանուններ, թվականներ, ընտանիքի և մարմնի անդամների անուններ, ազգակցական ու գերդաստանի ազգուտակ արտահայտող բառեր կլն, կլն), ինչպես նաև տրվյալ պատմական դարաշրջանում, քաղաքակրթության տվյալ մակարդակում տոհմի, ցեղի կամ ժողովրդի օգտագործած գործիքների, աճեցրած բույսերի, խնամած ընտանի անասունների տեսակների անունները կլն, կլն: Հա՛ոց լեզվի մեջ վերոհիշյալ բոլոր բառախմբերը առավել չափով աղերսակցվում են հնդեվրոպական լեզուների հետ, ուստի. ինչպես համոզիչ կերպով այն ապացուցեց

գերմանացի հայագետ Հյուբշմանը¹, հայերենը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում մի անկախ ճյուղ է՝ առավելապես մոտ այդ լեզվաընտանիքի արևելյան խմբին: Այս բոլորից դուրս, կան նաև քերականական համապատասխանություններ. վերցնենք թեկուզ մեկ օրինակ. բայի արգելական ձևը հայերենը կազմում է մի՛ ձևով, որը, ինչպես նշում է պրոֆ. Հր. Աճառյանը, հնդեվրոպական նախալեզվի մե ձևն է, և հնդեվրոպական ցեղակից լեզուներում գտնում ենք հետևյալ ձևերով՝ սանսկրիտ՝ *mā*, հունարեն՝ *me*, թոխարերեն՝ *ma*:

Ըստ պրոֆ. Հր. Աճառյանի. Walde-Pokorny հնդեվրոպական երկհատոր բառարանում կան 2223 բառեր, որոնցից, մեծ հայագետի հաշվումներով, հայերենում արմատական թե ածանցական ձևերով պահպանված են 966 բառ² պարզ և ածանցված ձևերով: Այսպիսով, հայոց լեզուն պահպանել է գիտությանը հայտնի հնդեվրոպական արմատների մոտ 45 տոկոսը, ընդ որում այդ արմատները առավելապես լեզվի «կենսական» բառապաշարի մի փունջ են, բառեր, որոնցից դարերի ընթացքում բառակազմական միջոցներով հազարավոր նոր բառեր

¹ Տե՛ս Hübischmann, Über die Stellung des arm. in Kreise der indogerm. Sprachen, KZ, 1875.

² Թեև քնիկ հայերեն բառերը մեր լեզվի 11000 արմատների մոտ 9 տոկոսն են կազմում, սակայն ա՞համեմատ կարևոր են, քան մնացած բոլոր արմատները միասին:

են ատաջացել: Հնդեվրոպական լեզվի բազմաճյուղի ընտանիքում հայերենը, ըստ երկվորյակի, միայն սանսկրիտից, հունարենից ու լատիներենից է հետ մնում այս բնագավառում, սակայն էթնոլոգիայի ու լեզվաբանության հայ գրականությունը վերոհիշյալներից շատ ավելի ուշ է սկսվել և իր դարաշրջանի գաղափարախոսությանը համապատասխան տեսակի մեջ անհամեմատ սահմանափակ է եղել, ապա հասկանալի կլինի, որ հայոց լեզուն հնդեվրոպական հիմք-լեզվի ամենահուսալի ավանդապահ մեկ դրսևորումն է: Կասկածից վեր է, որ հայերենի մոտ 3700 չստուգաբանված արմատներից շատերը դարերի ընթացքում ճշտորեն պիտի ստուգաբանվեն և, անկասկած, մեծ մասամբ հարըստացնելով 966 բնիկ հայերեն բառերի ցանկը:

Ամեն մի ժողովրդի պատմությամբ ու լեզվով զբաղվող մասնագետի համար, անշուշտ, առաջնակարգ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հարցը, թե ինչպե՞ս է գոյացել այդ ժողովրդը, ո՞րն է եղել նրա բնօրրանը, ե՞րբ և ինչպե՞ս է կազմավորվել նրա լեզուն: Սակայն այս բոլոր հարցերը վիճելի են ամեն մի ժողովրդի համար, քանի որ հարցին պատասխանելու համար մարդկային հասարակության նախաակունքները պետք է գնալ: Սի բան պարզ է. էթնոգիտականորեն ապացուցված է, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզու է, ապա այն լեզուն կրող մեր նախնիներն էլ, անշուշտ, երբևէ ապրում էին հնդեվրոպական ցեղի նախահայրենիքում, որն այսօր էլ գիտության համար վիճելի է: Վերջին ժամանակներում կատարված աշխատանքները համոզիչ կերպով ցույց են տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհը, էթնո-նախապատմական ժամանակներում, գոնե մեր թվականությունից շատ դարեր առաջ եղել է հայ ժողովրդի բնօրրանը. ավելին՝ ուրարտական, խեթական ժողովուրդները, նրանց մշակույթն ու լեզուն աղերսակցության շատ եզրեր ունեն հայ ժողովրդի, նրա մշակույթի ու լեզվի հետ: Այս ուղղությամբ կատարվող աշխատանքների մեջ առանձնապես ուշադրության արժանի են պրոֆ. Գ. Զահուկյանի ուսումնասիրությունները: Սակայն հայագիտության այս բնագավառը դեռևս զարգացման ուղիների վրա է. հարուստ ընդունված «դասական» տեսակետների համեմատ նոր առաջ քաշված կարևոր տեսակետներով, նախայն ոչ բոլորը ոչ վիճելի: Ինչպիսիք, նախապատմական ժամանակներից մինչև մ. թ. ա. վեցերորդ դարը հայ ժողովրդի անցած պատմական ուղու մասին գոնե քաղաքացիական իրավունք ստացած անստարկելի տեսակետ չկա: Մի բան պարզ է, որ հայ ժո-

ղովրդը մ. թ. ա. 2-րդ դարում իր պատմական բնօրրանում պետականություն հիմնեց՝ Արտաշիսյան հարստությունը: Հասկանալի է, որ հայկական թագավորության սահմանների ներսում ընդհանուր խոսակցական լեզուն հայերենն էր, ինչ որ ավելի ուշ վկայում է նույնիսկ Հայաստան այցելած հույն պատմիչ Ստրաբոնը: Կասկածից վեր է, որ ինքնուրույն թագավորություն ստեղծել կարողանալու համար, այդ էլ հատկապես Հայաստան աշխարհի այն ժամանակվա քաղաքական պայմաններում, հարկավոր էր ունենալ ընդհանուր լեզու, ավելին՝ ինքնուրույն պետականություն ունենալու հանրային գիտակցություն ու հոգեբանություն, ինչ որ, գոնե այն ժամանակներում, անպայման պիտի ենթադրեր լեզվական ընդհանրություն: Հենց այստեղ էլ ասենք, որ 5-րդ դարում մեր նախնիների ստեղծած անգուցական գրականության գաղտնիքը այս է. հայերը, մինչև սեփական գիր ու գրականություն ունենալը, առնվազն մեկ հազարամյակ Հայոց բարձրակրթական բանավոր կերպով մշակեցին, հղկեցին իրենց լեզուն: Այս բոլորը, անշուշտ, տրամաբանական եզրակացություններ են, սակայն վերադառնալով կոնկրետ լեզվական փաստերին: Հայտնի է, որ 5-րդ դարի հայ պատմիչներ Ագաթանգեղոսն ու Մովսես Խորենացին, ինչպես նաև 11-րդ դարի հայ մեծ մտածող Գրիգոր Մագիստրոսը իրենց ստեղծագործություններում մեզ են ավանդել մեր նախնայաց ժողովրդական բանահյուսության 14 հատվածներ: Ամենայն կասկածից վեր է, որ դրանք վիպասանական հայերենի նմուշներ են, իսկ դրանցից առավել կարևորը՝ «Վահագնի ծնունդը» (Երկեր երկին և երկիր...) մեր ժողովրդի շատ հեռավոր անցյալի պաշտամունքը դրսևորող վիպական երգ: Վստահ կարելի է ասել, որ, էթնոհայերս 1-ին դարում և նույնիսկ մեր թվականությունից էլ առաջ գրեր ունենալիք, մեր նախնայաց ստեղծած բանավոր արժեքների հանդեպ նախանձախնդրություն ցուցաբերող պատմիչը «Վահագնի ծնունդը» մեզ գրավոր պիտի ավանդեր այդ ժամանակներում իսկ: Մեր կարծիքով, «Վահագնի ծնունդը» հայերենի նախագրային շրջանի համար նույնքան հին և կարևոր լեզվական նմուշ է, ինչ որ Հոմերոսի «Իլիական» ու «Ոդիսական» հին հունարեն լեզվի համար: Գրաբարին ծանոթ ամեն մարդ, մարդավոր այդ հեթանոսական ստեղծագործությունը, զգում է իր նախնայաց լեզվի շունչը, բանաստեղծական բարձր ճաշակն ու բարձրարվեստ երևակայելու ոգին:

Վերոհիշյալ 14 պատմիչների լեզվի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայե-

րենը որպես պետական ընդհանուր լեզու կազմավորվելու շրջանում իսկ հարստանում էր հարևան քաղաքակիրթ ժողովուրդներից առած փոխառություններով, ինչպես նաև Հայոց բարձրակարգակամ բնակվող փոքրիշատե մեծ մոտ երկու տասնյակ ցեղերի, ցեղախմբերի սուբստրատով³։ Այնպես որ, մեր թվականությունից դարեր առաջ հայերենը լեզվական մի ամբողջական համակարգ էր, մոտավորապես այնպիսին, ինչպես այն բանավոր կերպով հասցրել էր մեր ժողովուրդը մինչև 5-րդ դարը. այդ լեզուն նույնն էր, ինչ որ 5-րդ դարում գրի առնվեց՝ հանելով, անշուշտ, այն դույզն փոփոխությունները, ինչ որ հետագա դարերում կարող էին առաջանալ գրական ավանդույթներ չունեցող՝ մի բանավոր լեզվի մեջ։ Եթե նկատի ունենանք, որ վերջին մի քանի հախտուն (դիմամիկ) դարերում իսկ շատ լեզուներում գրեթե աննշան փոփոխություններ են կատարվել (ֆրանսիացին, օրինակ, այսօր առանց դժվարության կարողում է Մոլիեր, Լոյվիսլ, Կոռնել ու Ռասին), ապա հասկանալի կլինի, թե ինչու վիպասանական հայերենն այդքան մոտ ու նույնական է 5-րդ դարի գրական հայերենին՝ գրաբարի հետ։

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԸ ԵՎ ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ
ԳՅՈՒՏԸ. 5—7-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց արքա Տիգրան 2-րդի կայսրությունից հետո, Հայաստան աշխարհը կիսանկախ վիճակում էր՝ մե՛րթ Բյուզանդիայի, մե՛րթ Պարսկաստանի ասպատակությունների ասպարեզ։ Պարսկաստանի և Հայաստանի հարաբերություններն ավելի են վատանում 3-րդ հարյուրամյակի 20-ական թվականներից սկսած, երբ Պարսկաստանում Սասանյանները տապալում են Պարթևներին ու իրենց հարստությունն են հաստատում։ Սասանյան Պարսկաստանը չէր կարող հանդուրժել հարևան Արշակունիի հայոց թագավորություն, որոնք ծագումով պարսիկ պարթևներ էին։ Ըստ երևույթին, նույն թշնամական տրամադրությունը եղել է նաև Հայաստանում. այդ երևում է հատկապես հայոց Արշակ արքայի (350—367)՝ պարսից Ծալուի արքային տված պատախաճանից. «Բեզ ու քո որդիներին չեմ թողնի իմ նախնիների վրեժը և Արտեշևան արքայի մահը, որովհետև դուք՝ ծա-

ռաներդ, մեր՝ ձեր տերերի, գահը խլել եք...» (Բյուզանդ, IV, ԾԴ)։

Սկսվում է դավադրությունների երկարատև շրջան. հայոց Տիրան թագավորը կուրացվում է, նրա որդին՝ Արշակ 2-րդը, արտրվում է Խուժիստանի Անդաշք բերդը, վերջինիս որդի Պապը գոհվում է Բյուզանդիոնի նեղ դավադրության հետևանքով...

Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև արքունական թշնամական հարաբերությունները վերջանում են նրանով, որ 428 թ. պարսից արքունիքը իսպառ վերացնում է հայոց կիսանկախ Արշակունիների հարստությունը, իսկ երկիրը ղեկավարվում է նշանակալի մարզպաններով։ Ահա այսպիսին էր Հայաստան աշխարհում քաղաքական իրավիճակը գրեթե գյուտի նախօրեին։ Այս տեսակետից ինչքան ճիշտ է գերմանացի հայագետ Մարկվարտը, որը, ըստ արժանվույց գնահատելով Մեսրոպ Մաշտոցի և նրա գործակիցների ջանքերը, Մեսրոպին ու Սահակ Պարթևին բնութագրում է որպես մտքի հսկաներ, որոնց հանդեպ իր հայրենի գրի գյուտարարներ Պիպինը և Վինֆրիդը «ողորմելի թգուկներ են երևում»։ Այսպիսով 5-րդ դարի առաջին տասնամյակում հեռատես հայ հոգիները կանխագգում էին հայ ժողովրդի քաղաքական անկախության մնացորդների ոչնչացումը։ Հարկավոր էր ժողովրդի միավորման նոր ուղիներ գտնել. կարծես հրաշք էր պետք գործել։ Իմաստուններն ասում են, որ մեծ մարդիկ ժամանակի պահանջի ծնունդ են և ծնվում են հենց այն ժամանակ, երբ պետք է ծնվեին, որպեսզի նոր լուսավոր մայրուղիներ բացեն իրենց ժողովրդի առաջ։ Ժամանակը ծնեց իր մեծ հանճարին, հասարակ մի այր՝ Մաշտոց անունով։ Մեսրոպ Մաշտոցն իր ժողովրդի գոյատևումը կապեց լույսի հետ, մտքի ու բանականության անձեռակերտ հրաշագործությունների հետ։ Պատահական չէ, որ հայ բանաստեղծները Մեսրոպ Մաշտոցին համարում են հավերժ անառիկ Յճ ամրակառույց ամրոցների ճարտարագետ։ Հայ ժողովրդի հանճարեղ զակավի գյուտը նշանաբանելու իմաստով ինչքան բնորոշ է նրա սուրբ-սուրբ աշով գրված առաջին նախադասությունը. «Ծանաչել գիմաստությունն և գլխատ, իմանալ զբան հանճարոյ, ընդունել գղարձուածս բանից, ի միտ առնուլ զարդարութիւն ճշմարիտ և ուղղել գիրաւորես»։

Եվ այսպես, Մեսրոպ Մաշտոցի տարիների մեղվաջան ու անձնվեր աշխատանքը պատկերաբանաբար հաղթանակով։ Ըստ ընդունված կարծիքի, 5-րդ դարի 1-ին տասնամյակում նա Հայաստան աշխարհ վերադարձավ հայոց այբուբենը ձեռքին՝ ստորե-

³ Ի դեպ, նշենք, որ հայերենի չստուգաբանված մոտ 8700 բառերի մեջ զգալի տոկոս պետք է կազմեն Հայկական բարձրակարգակամ ապրող այլ ժողովուրդների լեզուների բառերը, որոնք, դժբախտաբար, ըստ երևույթին, հար հավիտյան անապացուցելի պիտի մնան։

րենին ու հունարենին հմուտ աշակերտների սիջոցով Սուրբ Գրգից կատարած թարգմանությունը մագաղաթի վրա արձանագրած:

Լեզվաբանները միաբերան վկայում են, որ, ով որևէ ժողովրդի համար այբուբեն է ստեղծում, ինքնին մեծ լեզվաբան է: Իսկ ինչքան առավել հանձարեղ լեզվաբան է Մեսրոպ Մաշտոցը, որ նրա ստեղծած այբուբենը ահա արդեն 1500 տարիներ գերկատարյալ կերպով սպասարկում է իր ժողովրդին:

Հայագիտության գոյության ամբողջ ժամանակաշրջանում մարդկանց հուզել է այն հարցը, թե նախքան մեսրոպյան գրերն ու 5-րդ դարի հայ գրականության սկզբնավորումը հայ ժողովուրդը **հայատառ** գիր ու գրականություն ունեցե՞լ է, թե՛ ոչ: Արտահայտված են շատ թեր ու դեմ կարծիքներ, որոնց քննությունն, անշուշտ, մեր նպատակից դուրս է: Սակայն ամենահամառոտ կերպով արժե անդրադառնալ այդ խնդրին:

Մինչև մեսրոպյան գրերի երևան գալը մեզանում հայատառ գիր ու գրականություն ենթադրող հեղինակների հիմնական պնդումըն այն է, որ նոր գիր ունեցող մի ժողովուրդ 2—3 տասնամյակի ընթացքում չէր կարող ունենալ ո՛չ այդքան հարուստ ու ո՛չ էլ արվեստով ամենաբարձր կատարելության հասած գրականություն:

Այստեղ նշենք, որ այժմ սա ավելի հայրենասիրությունն ու առաքինությունն է դիտվում, քան թե գիտական տեսակետ:

Մենք միանում ենք նրանց, որոնք գտնում են, որ մինչև մեսրոպյան գրերը հայերս հայատառ գիր ու գրականություն չենք ունեցել: Ահա մի երկու պատճառ.

ա) Վերջին հարյուրամյակներում Հայաստանում հայտնաբերվել են ամենայն կարգի հնություններ, բայց հին հայերեն գրե՛ր ոչ:

բ) Նախքան հայատառ գրականություն ունենալը մեր ժողովուրդը, մեզ ծանոթ չափով գոնե, մեկ հազարամյակ ուներ բանավոր ստեղծագործություն, ինչ որ վերևում ցույց տվեցինք՝ վիպասանական հայերենի հարցը քննելիս:

Ինչպես ընդունված է լակոնիկ ձևով ասել՝ մի ամբողջ ժողովուրդ է նրա հազարամյա մշակույթը, — ահա 5-րդ դարի հայ բարձրարվեստ գրականության գաղտնիքը:

Հասկանալի է, որ գրերի ստեղծումից անմիջապես հետո Հայաստան աշխարհում զարգացավ ինքնուրույն և թարգմանական գրականությունը: Գրերի գյուտից սկսած մինչև 460 թիվը, միայն մոտ 50 տարվա ժամանակաշրջանից մեզ են հասել 41 գործեր: Ինչպես հիմնգեղորդ դարի երկրորդ կեսում, այնպես էլ 6-րդ և 7-րդ դարերում մեր նախնիներն ստեղծեցին այսօր էլ աշխարհին

հիացմունք պատճառող գրականություն: Նշենք թեկուզ օտարերկրյա բանասերների մի երկու կարծիք: Ֆրանսիացի գիտնական Լակրոզը թարգմանչաց թագուհի անվանեց Աստվածաշնչի (Նոր կտակարանի) հայերեն թարգմանությունը: Գերմանացի հայագետ Մարկվարտը ամբողջ միջնադարյան գրականության մեջ, ներառյալ նաև բարձրարվեստ լատիներենով ստեղծվածը, չի գտնում մի երկ, որն իր արվեստով հավասարվեր 5-րդ դարի պատմիչ Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» դյուցազնավեպին: Մեջ բերենք իր իսկ խոսքերը. «Միջնադարյան ո՛ր ժողովուրդը կկարողանա պարծենալ, թե երբևիցե կարողացել է իր սեփական լեզվով կամ թեկուզ միայն բախտավոր լատիներենով հրապարակ հանել Վարդանի և իր ընկերների դյուցազնամարտի այնպիսի մի նկարագրություն, ինչպիսին է Եղիշե վարդապետի նկարագրածը»: Գրի առնվելու լուրսին իսկ այդքան հղկված հայոց լեզուն առավել հարստացավ, ճկուն դարձավ անհատ հանձարների գրչի տակ. եթե սկզբում հայոց լեզվով թարգմանվում էին առավելապես կոնական բովանդակություն ունեցող երկեր, ապա շուտով Եզնիկ Կողբացին գրեց «Եղծ աղանդոց» փիլիսոփայական երկը. Կորյունը՝ իր ուսուցչի՝ հազար երանավետ Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը («Վարք Մաշտոցի»), Մովսես Խորենացին, Ղազար Փարպեցին գրեցին «Հայոց պատմություն», Եղիշեն ստեղծեց հայ գրականության առաջին գեղարվեստական գործը, իսկ 7-րդ դարում Անանիա Շիրակացին գրաբար լեզվով արտահայտեց թվերի աշխարհի ու տիեզերքի խորին խորհուրդները:

Միջանկյալ խոսենք նաև գրաբարի խոսակցական լեզու լինելու հարցի մասին: Դժբախտաբար անցյալում շատ հայ բանասերներ արտահայտել են այն տարօրինակ կարծիքը, թե 5-րդ դարի գրի առնված հայերենն արհեստական լեզու է եղել՝ հորինված Մաշտոցի և նրա աշակերտների կողմից: Այսօր այս տեսակետը նույնիսկ ծիծաղելի պետք է համարել: Հայտնի է, որ ժողովրդական բանահյուսությունը, ինչպես ամուսն էլ ցույց է տալիս, գուտ ժողովրդական ստեղծագործություն է՝ ժողովրդի խոսած կենդանի լեզվով հորինված: Ինչպես վերևում ցույց տվեցինք, մեր պատմիչների մեզ ավանդած վիպասանական հայերենը ոչնչով չի տարբերվում 5-րդ դարում գրի առնված գրաբար հատերեցից:

Մյուս կողմից՝ եթե 5-րդ դարում ստեղծ-

⁴ Հ. Մարկվարտ, Հայոց այբուբենի ծագումը և Մաշտոցի կենսագրությունը:

ված գրականության լեզուն ժողովրդին մատչելի չափով լինել, հայ ուսման ձևերին նրա խոսած կենդանի լեզվով մատչելի չափով տրվել, ինչո՞ւ հայրենի գրեր ստեղծվեցին. չէ՞ որ մինչ այն էլ, անկասկած, Հայաստան աշխարհում գոնե կրոնական բնույթի հուճարեն և ասորերեն գրքեր կային: Եվ վերջապես՝ անհիմն է այն պնդումը, թե գրաբար լեզուն մատչելի չէր ուսման: Լեզվաբանական գիտությանը ծանոթ ամեն մարդու համար պարզ է, որ դժվար լեզու չկա, լեզուն դժվար է, երբ այն յուրացվում է այլ լեզվով խոսողի կողմից, մինչդեռ մարդու համար մայրենի լեզուն, ինչպես իր շրջանում օղբ կամ խմած ջուրը: Հայտնի է, որ Արաբիայի անապատներում, Հորանի ժամանակներից ի վեր քաղաքակրթության հետ շփում չունեցած արաբ քոչվոր բեղվիներ խոսում են այն դասական արաբերենով, որ ուսյալ արաբներն իսկ այն յուրացնելու համար տարիներով են ուսումնասիրում:

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՀԵՏԱԳԱ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ. ՄԻԶԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Հայտնի բան է. չկա լեզու, որ փոփոխությունների ենթարկված չլինի: Լեզվի փոփոխությունների պատճառը հենց լեզվի գոյության մեջ իսկ է: Ծառ լեզուների համար հայտնի են գլխավորաբար երեք շրջաններ՝ հին, միջին և նոր: Այդպես է նաև հայոց լեզվի համար:

Գրաբար լեզուն, որը, ինչպես վերևում ցույց տվեցինք, 5-րդ դարում խոսվում էր ուսման քերականությամբ, գրավոր լեզու դառնալուց հետո մնաց անփոփոխ: Ավելին. 19-րդ դարում շատ բանասերներ 5-րդ դարի հեղինակների լեզվական «սխալները» դիտելով, աշխատեցին գրել նրանցից առավել «մաքուր» գրաբարով:

Հայոց լեզուն միայն գրքերում չէր արձանագրված, նրանով հաղորդակցվում էր մի ամբողջ ժողովուրդ, և հասկանալի է, որ ժողովրդի խոսած կենդանի լեզուն չէր կարող փոփոխությունների չենթարկվել: Մասնավորապես հայոց լեզվի համար ստեղծվել էին առավել նպաստավոր պայմաններ. երկիրը գտնվել էր քաղաքական ինքնուրույնությունից ու կենտրոնական ղեկավարումից, տեղանքը լեռնոտ, իսկ հաղորդակցության հնարավորությունները գրեթե զրոյի հավասար:

Եվ այսպես, 11-րդ դարի վերջին և 12-րդ դարի սկզբին ժամանակակիցների վկայությամբ ժողովուրդը խոսում է մի լեզվով, որ թեև բառական իմաստով քիչ, սակայն քերականությամբ բավական տարբեր է գրաբարից: Նոր ժամանակներում գիտնական-

ներն այդ լեզուն անվանեցին «միջին հայերեն», այսինքն՝ ընկած մի կողմից գրաբարի, մյուս կողմից՝ նոր աշխարհաբարի միջև: 12—13-րդ դարերում հայ հեղինակներն իրենց «լուրջ» գործերը գրում են ավանդական գրաբարով, մինչդեռ բժշկագիտական գործերը, հանելուկներն ու բանաստեղծությունները՝ միջին հայերենով: 1265 թ. Սյուրատ Գունդատաթ արքայադպրոցը միջին հայերենով «Դատաստանագիրք» (օրենքների ժողովածու) է գրում, իսկ այդ ցույց է տալիս, որ ոչ միայն օրենքը պահողը, այլև օրենքը կիրառողը այդ լեզվով էր խոսում, ա՛յդ լեզուն կարող էր կարդալ ու հասկանալ: Այսպես է սկիզբ առնում միջին հայերենը, որով ստեղծվել են այնպիսի բարձրարվեստ գեղարվեստական արժեքներ, որ հայտնի ռուս բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովը դրանք համարում է մարդկային ստեղծագործ հոգու գերկատար արտահայտություններ:

Եթե ի մոտո ուսումնասիրենք հարցը, կտեսնենք, որ միջին հայերենում գրեթե չկա ոչինչ, որ լեզվի նախորդ շրջանում՝ գրաբարում չլիներ, միայն թե գրաբարում այդ կենտրոնացված է, չարժեքավորված, մինչդեռ միջին հայերենում՝ օրինաչափություն: Այսպես, օրինակ՝ գրաբարում եզակի գործիականություն վերջավորություն են ունենում միայն ո հոլովման պատկանող քիչ թվով բառակազմեր, մինչդեռ միջին հայերենում՝ ու վերջավորությունն ընդհանրապես բառի գործիականի (եզակի թե հոգնակի) վերջավորությունն է: Նույնպես և նի հոգնակիակերտ մասնիկը, որ գրաբարում միայն մի բանի բառերի վրա է դրվում, միջին հայերենում ընդհանրական (ունիվերսալ) հոգնակիակերտ է: Դեռևս 1866 թ. հ. Արսեն Այտրնյանն իր դարագլուխ կազմող «Քննական քերականության» մեջ ամենայն մանրամասնությամբ ցույց է տվել, որ միջին հայերենն ու նոր աշխարհաբարը վերաճած գրաբարն են՝ ոչ թե գրաբար լեզվի աղավաղումով առաջացած, այլ նրա կրած աստիճանական բարեշրջությունների հետևանքով:

Մասնագետների կարծիքով, սակայն, միջին հայերենը մեկ ընդհանուր հասկացություն չէ: 12—17-րդ դարերում Հայաստանի աշխարհագրական տարբեր անկյուններում գրված միջին հայերենով երկերն իրար համեմատ տարբերություններ են ներկայացնում. այսպես, օրինակ՝ կու մասնիկը (որով կազմվում է միջին հայերենի սահմ. եղանակի ներկան ու անկատարը, ինչպես նաև պայմանականի ապառնի ու անցյալի ապառնի) գտնում ենք բոլոր հեղինակների մոտ, մինչդեռ ո՞րք բառն առավելապես Արեվելյան Հայաստանի հեղինակներն են օգ-

տագործում: Եվ իրոք, այսօր այդ բառը արեւմտահայ գրականում չկա, մինչդեռ արեւելահայ խոսակցական լեզվի ամենակենդանի բառերից մեկն է:

Այս նույն կարծիքի է նաև գերմանացի հայագետ Կարստը, որի «Historische Grammatik des Kilikish-Armenischen, Strasburg, 1901» աշխատությունը միջին հայերենին նվիրված ուշագրավ աշխատություններից մեկն է:

Միջին հայերենի շրջանում մետրոպոլիտայութեան ավելացան երկու նոր հնչյւններ՝ **օ** և **ֆ**⁵ վերցվելով հունարեն այբուբենից, որով մետրոպոլիտայութեան ունեցավ 38 հնչյւններ:

Միջին հայերեն լեզուն, ինչպես ցույց են տալիս մեզ հասած գրությունները, եղել է նաև Հայկական Ռուսիայից հարստության պաշտոնական լեզուն, նրանով գրվել են արքայական հրովարտակներ, արտոնագրեր ևլն:

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ՝ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Դեռևս միջին հայերենի շրջանում որոշակիորեն դիմագծվում են հայերենի բարբառները, այնպես որ 18-րդ դարում Սալաթ-Նովա մեծ բանաստեղծը Թբիլիսիի հայոց բարբառը գիտե որպես հայերեն լեզու:

19-րդ դարի արշալույսին որոշակիորեն երևում է, որ գոնե նախկին ըմբռնմամբ մեկ ընդհանուր խոսակցական ու գրական հայերեն չկա. մեր ժողովրդի երկու հատվածների ներկայացուցիչները խոսում ու գրում են տարբեր բարբառային հիմք ունեցող երկու գրական հայերենով՝ արևմտահայ և արեւելահայ, նույնիսկ տարբեր ժամանակներում ու մեկը մյուսից անկախ լուծում որդեգրվելիք ընդհանուր խոսակցական լեզվի խնդիրը:

17-րդ դ. վերջին և հատկապես 18-րդ դ. ընդհանուր խոսակցական հայերեն այս հասկացության ներկա ըմբռնումով գրեթե չկա. ամեն մարդ, ըստ իր ուսման մակարդակի, գրում է գրաբարի և մայրենի բարբառի մի խառնուրդով: Չմոռանալք նշել, որ այս դարաշրջաններում ևս ուշադր ավանդապահ մարդիկ, հատկապես Մխիթարյան հայրերը, գրում են մաքրամաքուր գրաբարով:

Այսպիսով, մեկ կողմից՝ գրաբար, մյուս կողմից՝ հայերեն զանազան բարբառներ; որոնք անչափ լցված էին թուրք-պարսկական բառերով ու արտահայտություններով: Բոլորի համար հասկանալի է դառնում, որ

հարկավոր է ստեղծել մեկ ընդհանուր խոսակցական հայերեն, որով խոսեին և գրեին ասեմայն բարբառի ներկայացուցիչներ: Արեւմտյան իրականության մեջ ընդհանուր խոսակցական ու գրական հայերենին հիմք է ծառայում Պոլսի հայ բարբառը, որը շատ ընդհանրություններ ուներ փոքրասիական հայ բարբառների հետ, մյուս կողմից՝ Պոլսը Հայոտնիսի հետ միասին մշակութային կենտրոն էր: Կործին քիչ չափով չօգնեց նաև այն հանգամանքը, որ ժամանակի մտավորականության մեծ մասը, հատկապես Մխիթարյանները, բնիկ պոլսեցիներ էին:

Վերևում մենք գրեցինք, որ Պոլսի հայ բարբառը հիմք հանդիսացավ արևմտահայ գրական լեզվի համար, բայց սա չի ենթադրում, որ գրական լեզուն բարբառի հետ նույնական է: Բարբառում եղած բոլոր օտար բառերը հանվեցին և փոխարինվեցին գրաբար լեզվում եղած համարժեքներով: Նոր աշխարհաբարը, ըստ հնարավորին, հրաժարվեց նաև ուսումնականների կողմից մինչ այդ կիրառվող գրաբարի քերականությունից: 1830-ական թթ. մենք արդեն ունենք նմուշներ նոր աշխարհաբար հայերենի արեւմտահայ տարբերակով:

Արևելահայ իրականության մեջ վերևի հարցերը սրվեցին 19-րդ դարի 50-ական թթ.: «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը Նազարյան-Նալբանդյան գործակցությամբ նոր աշխարհաբարի դրոշակակիրը եղավ: Նոր աշխարհաբարի տարածմանը նպաստեցին Լազարյան ճեմարանի հայ ուսանողությունն ու հրապարակ եկած պարբերական հարուստ մամուլը: Այնպես որ, 50—60-ական թթ. ընդհանուր գծերով կազմավորվեց նաև արևելահայ աշխարհաբարը, որը 70-ական թթ. մեծ վիպասան Բաֆֆու ստեղծագործություններում տաշվեց, հղկվեց, ճոխացավ, առնականացավ:

Ահա արդեն մեկ հարյուրամյակ է, որ մեր ժողովուրդը խոսում ու գրում է երկու գրական հայերենով: Երկուսն էլ ունեն իրենց իրական հեղինակները:

Վերջին հարյուրամյակում՝ բառական ճարտասգման կողմը բացառած, էական փոփոխություններ չեն կատարված երկու գրական լեզուներում էլ: Ցալսօր Պետրոս Դուրյանի լեզուն նույնքան սիրելի ու հարագատ է արևմտահայի համար, որքան սիրելի ու հարագատ է Բաֆֆու լեզուն արևելահայի համար:

ԺԱՄԲԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆ

Ներկայումս ժամանակակից հայերեն ասելով հասկացվում է արևելահայ գրական լեզուն, որին նվիրված հետազոտությունները այդ վերտառությամբ են լույս տեսնում:

⁵ Աշխարհաբար անունը տրված է ի հակադրություն գրաբարի (գրի ձևով). այն է՝ աշխարհիկ, աշխարհական, խոսակցական ձևով:

Հայտնի է, որ վերջին հարյուրամյակը մարդկային պատմության ամենահախտուն ժամանակաշրջանն է: Դեռևս անցյալ դարի վերջին տասնամյակներում հայերս ունեինք բազմաթիվ դպրոցներ, նույնիսկ միջնակարգից էլ բարձր: Ստեղծվեցին բազմաթիվ պարբերականներ, և գրական լեզուն թափանցեց ամեն քաղաք, ամեն գյուղ, ամեն ընտանիք: Հրապարակ եկան գեղարվեստական խոսքի մեծ վարպետներ՝ Մուրացան, Ծիրվանզադե, Նար-Դոս, Վահան Տեղյան և ուրիշներ, որոնք իրենց ստեղծագործություններով հայ զանգվածների մեջ տարածեցին գրական հայերենը: Բարբառախոս մարդիկ ուսում ստացան, տարիներ շարունակ ուսումնական հաստատություններում գրական լեզվով խոսեցին ու գրեցին՝ շատ անգամ նույնիսկ ամոթ զգալով իրենց լեզվի մեջ պահած բարբառային առոգանության համար: Այսպիսով, գրական լեզուն հաղթական արշավ սկսեց բարբառների դեմ:

Հայաստանում տվետական կարգերի հաստատումով գրական լեզվի հաղթանակն էլ ավելի ապահովվեց: Երկրի բոլոր մարդիկ անխտիր ուսում ստացան, ստեղծվեց քաղաքային կյանք, մտավորականություն, ուսուցիչների բանակ, և գրական հայերենը հնչեց ամեն հարկի տակ, ամեն հայ մարդու բերանում:

Ներկայումս Սովետական Հայաստանի մոտ 2 միլիոն բնակչության կեսից ավելին ապրում է քաղաքներում և խոսում գրական հայերենով, այն աստիճան, որ բարբառագետներն իսկ այսօր դժվարանում են մարդկանց մայրենի բարբառի տարրերը ջոկել նրանց խոսած լեզվից:

Հայտնի է, որ հայ ժողովուրդը վերջին 45 տարիների ընթացքում աննախընթաց վերելք ապրեց. մենք ունեցանք գիտության, տեխնիկայի, մշակույթի բազմաթիվ նոր ասպարեզներ, որոնք իրենց հետ բերեցին իրենց անունները. անհրաժեշտություն զգացվեց ստեղծել տասնյակ հազարավոր նորակազմ բառեր, նույնքան էլ փոխառնել օտար բառեր: Բավական է նշել, որ ներկայումս Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի կազմած բացատրական բառարանը կիսով չափ (մի քանի տասնյակ հազար) ավելի բառեր է պարունակում, քան Սո. Մալխաս-

յանցի բառարանը, որը մեր լեզվի 25—30 տարի առաջվա պատկերն է արտացոլում:

Գրաքար մատենագրությունից մեզ ավանդված է մոտ 57.000 բառ, մինչդեռ վերջին 50 տարում հայերենը, նորագույն փոխառություններն էլ հետը հաշվելով, ըստ երեվույթին, թվով ավելի շատ բառերով է հարստացել: Այժմ հայերենի բառապաշարի ընձեռած հնարավորության շնորհիվ հայերեն է թարգմանված համաշխարհային գրքի գրեթե ամբողջ հատընտիրը:

Հարց է առաջանում. քերականական իմաստով ի՞նչ չափով է փոխված ժամանակակից հայերենը: Հայտնի է, որ լեզվի քերականական կառուցվածքը նորությունների հանդեպ անընկալ է: Անշուշտ, անցյալ դարի 70-ական թթ. համեմատ քերականական փոփոխություններ կան, սակայն միայն բնականոն ենթադրելի սահմաններում: Դրանք առավելապես արտահայտվում են գրաքարի քերականական ձևերը հիշեցնող երևույթների վերացմամբ, քերականական օրենքների պարզեցմամբ, խոնարհման ու հոլովման համակարգերում, ըստ հնարավորի, զարտուղությունների վերացմամբ կլն, կլն:

Հարկ է նշել, որ ժամանակակից հայերենը ոճական իմաստով մեծապես ազդվել է ռուսաց լեզվից, իսկ վերջերս՝ նաև արևմտահայ գրական լեզվից:

Այսօրվա աշխարհում, լեզուների ներկա փոխհարաբերությունների պայմաններում բնական է, որ հայոց լեզվի մեջ կարող են թափանցել և թափանցել են անհարկի բառական փոխառություններ, ոճական ձևեր ու արտահայտություններ, որոնց համարժեքները մեր լեզուն դարեդար պահպանել է: Այդ պատճառով կարևոր դեր ունի կատարելու Հայաստանի կառավարության վերահսկողությամբ գործող տերմինաբանական կոմիտեն. այս ուղղությամբ կատարված աշխատանքներն ու ընդունված ճիշտ որոշումները մեծապես օգնում են հալ մարդկանց՝ չափը պահել փոխառությունների հարցում, ինչպես նաև նախաձեռնադրություն ցուցաբերել հատեցի հայերենով խոսելու: 2Է՝ որ մայրենի լեզուն տվյալ ժողովրդի զանգեղի գանձն է, իսկ այն սրբությամբ պահել-պահպանելը՝ ամեն մարդու համար սուրբ և առաջին պարտականություն:

